

УДК 94:339.174(477.54)"18"

DOI <https://doi.org/110.32999/ksu2786-5118/2022-37-1>

СПЕЦИФІКА ТРАДИЦІЙНОЇ ЯРМАРКОВОЇ ТОРГІВЛІ ХАРКОВА В ХІХ СТ.

Баличева Лариса Вікторівна,

*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри українознавства і мовної підготовки
іноземних громадян*

*Харківського національного економічного
університету імені Семена Кузнеця*

Larysa.Balycheva@hneu.net

orcid.org/0000-0002-5960-0997

Шелкунова Наталія Леонідівна,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри українознавства і мовної підготовки
іноземних громадян*

*Харківського національного економічного
університету імені Семена Кузнеця*

Shelkoviza@ukr.net

orcid.org/0000-0002-2397-7354

Упродовж свого розвитку соціум завжди прагнув до економічної стабільності за рахунок матеріального обміну. Однак не тільки матеріальний складник переважав, значна увага приділялася комунікативним зв'язкам, передачі досвіду та обміну духовними цінностями.

Зі змінами у промисловості та сільському господарстві трансформується й торговельна діяльність. Мережа ярмарок забезпечувала тогочасний обіг найважливішими продуктами харчування і товарами. У ХІХ ст. вся господарська діяльність та торгівля Наддніпрянської України була тісно пов'язана із загальноросійським ринком, формувалася ярмаркова індустрія. Ярмарки були як спеціалізовані, так і оптові, вони мали циклічний характер та проходилися в усіх містах і містечках. У другій половині ХІХ ст. ярмаркова торгівля трансформується. По-перше, у ярмарках брали участь не лише звичайні торговці, а й акціонерні товариства та торгові фірми. По-друге, ярмарки були не лише торговельним майданчиком, а й місцем для грошово-кредитних операцій. Крім великих, проводилася безліч міських і сільських ярмарків. Вони традиційно проходили на великі християнські свята.

Уроки минулого унаочнюють принципи поведінки сучасників та дають спільноті можливість досягти успішного господарювання під час економічних криз, епідемій та війн.

Метою дослідження є висвітлення типових рис торговельної діяльності та специфіки ярмаркової торгівлі Харкова в ХІХ ст.

Методи. Стаття спирається переважно на порівняльно-типологічний та історико-культурний підходи, а також на елементи ретроспективного методу історичного краєзнавства.

Результати. У дослідженні здійснено розгляд особливостей функціонування харківської ярмаркової торгівлі в ХІХ ст. та визначено специфіку діяльності тогочасної торговельної системи.

Висновки. Ярмаркова торгівля залишається важливим чинником залучення інвестицій та піднесення внутрішньої і зовнішньої торгівлі. У наш час ярмаркова торгівля набуває нового значення. Вона вдало поєднує торговельну та культурно-розважальну функції, а також зберігає традиційні ознаки періодичності проведення.

Ключові слова: ярмарок, товарообіг, Харків, купець, асортимент товару.

SPECIFICS OF TRADITIONAL FAIR TRADE OF KHARKIV IN THE XIX CENTURY

Balycheva Larysa Viktorivna,

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Ukrainian
Studies and Language Training for Foreign Citizens
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics
Larysa.Balycheva@hneu.net
orcid.org/0000-0002-5960-0997*

Shelkunova Nataliia Leonidivna,

*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of Ukrainian
Studies and Language Training for Foreign Citizens
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics
Shelkoviza@ukr.net
orcid.org/0000-0002-2397-7354*

All times society has always strived for economic stability through a material exchange. Society increased economic stability not only by the materials exchange, also a lot of attention paid to communication, transfer of experience, and exchange of spiritual values.

Changes in industry and agriculture affected commercial and trading. The fair network provides circulation of the most important food and goods. In the 19th century, all economic activity of Dnieper Ukraine was closely related to the Russian market. The fair industry was formed that times. Fairs had following types or specialization wholesale, periodical and held in some cities and towns. In the second half of the XIX century, fair trade was transformed. At first, the fairs were attended not only by ordinary traders, but also joint-stock companies and trading companies. Fairs was not only the trading platform, but also a place for loan and credit operations.

In addition to large fairs, there were many cities and villages fairs. Traditionally fairs were scheduled on major Christian holidays.

Traditions and trading history illustrate the principles of commercial behavior that show us things that still applicable during the economic crises, epidemics, and wars.

Purpose. The main goal of this study is to highlight the typical features of trade and the specifics of fair trade in Kharkiv in the XIX century.

Methods. The article is based mainly on comparative-typological and historical-cultural approaches, as well as on elements of the retrospective method of historical local lore.

Results. The results of the investigation is in consideration of the peculiarities of the functioning of the Kharkiv fair trade and determine the specifics of the then trading system.

Conclusions. Fairs trade has been and remains an important factor in attracting investment and boosting domestic and foreign trade. Nowadays, fairs trade is gaining new importance. It successfully combines trade, cultural, entertainment functions and preserves the traditional periodicity type.

Key words: fair, commodity circulation, Kharkiv, merchant, product range.

1. Вступ

Створення й розвиток самостійної української держави сприяє усвідомленню українцями важливості збереження та вивчення власної історії і культури. Тому в умовах сьогодення багато авторів досліджують різноманітні аспекти історичного розвитку окремих регіонів. Однією з таких цікавих тем є ярмаркова торгівля в XIX ст. Вона не тільки виконувала основну економічну функцію, що полягала в товарообігу між регіонами та задоволенні матеріальних потреб сільського й міського населення, а й мала мистецько-розважальне значення.

Статтю присвячено висвітленню та узагальненню різноманітних аспектів і трансформацій ярмаркування Харкова в XIX ст.

Питання ярмаркових звичаїв у місті Харкові вивчали відомі етнографи Д.І. Багалій, М.Ф. Сумцов, які дослідили величезну кількість архівного

матеріалу та на його основі проаналізували окремі аспекти становлення ярмаркової торгівлі Харкова, її товарообіг, регіональне й загальнодержавне значення (Багалей, 2004: 973; Багалей, 1913: 378; Сумцов, 1918: 240).

Значний матеріал стосовно ярмаркових традицій можна знайти в таких періодичних виданнях другої половини XIX ст., як «Харківський календар», «Харьковские губернские ведомости», «Памятная книжка Харьковской губернии» (Голяховский, 1864: 338; Сохань та ін., 1991: 224). На сторінках цих видань друкувалися спостереження очевидців і торговців, статистичні відомості земських чиновників та нотатки вчених-краєзнавців.

У радянський період ярмарки досліджували менше. Наприклад, видатний український історик І.О. Гуржій розглядав спеціалізацію ярмарків та їх роль в експорті товарів (Гуржій, 1959: 36–52;

Гуржій, 1963: 48–57). Автор наголошував на тому, що слобідські, як і загалом українські, ярмарки були не тільки центрами збуту різноманітних товарів, а й пунктами транзиту закордонних товарів до споживачів. Учений стверджував, що після скасування кріпацтва в 1861 р. кількість середніх і дрібних ярмарків поступово почала навіть збільшуватися, тому що селянин вивчав потреби місцевого ринку та вирощував лише ту сільськогосподарську продукцію, яку міг продати. Крім того, І.О. Гуржій спростовував усталену думку про повний занепад ярмаркової торгівлі та припускав, що вона поступово змінювала свою форму й методи товарного обігу.

Сучасні історики знову повернулися до розгляду цього питання. У дослідженнях В.О. Юрченко, С.С. Богатчука, Ю.П. Злобіна та інших фахівців висвітлені особливості розвитку ярмаркування в Харкові (Богатчук, 2010: 34–38; Юрченко, 2018: 18–24; Юрченко, 2008: 119–125).

2. Історія виникнення ярмаркової торгівлі Харкова

Учені вважають, що слово «ярмарок» має німецьке коріння та походить від німецьких *Jahr* – «рік» і *Markt* – «ринок», що означає *Jahrmarkt* – «щорічний ринок». На території України цей термін вживався ще із середньовіччя. Протягом багатьох століть українська ярмаркова торгівля була найпоширенішою формою торговельної діяльності та відігравала важливу роль у внутрішній торгівлі Речі Посполитої, Російської та Австро-Угорської імперій. Заселення територій Слобідської України сприяло стрімкому розвитку не тільки сільського господарства та ремесла, а й внутрішньої торгівлі. Традиційно в кожному місті та містечку діяли щотижневі базари, крім цього, товари першої необхідності можна було придбати в численних крамницях, стаціонарних лавках і прилавках. Вдале територіальне розташування окремих міст, таких як Харків, також привело до активного товарообігу з внутрішніми російськими ринками й не тільки. Ярмарки Слобожанщини зазвичай проводилися влітку та взимку. Ця особливість пов'язана насамперед із тим, що українські дороги переважно були ґрунтовими, тому пересуватися ними в осінне-весняний період було дуже важко. Розбудова шляхів сполучення сприяла розвитку внутрішньої торгівлі.

Видатний український історик і дослідник Слобожанщини Д.І. Багалій розподіляв ярмарки на три категорії: великі (повітові, губернські), середні та малі (сільські). Класифікація вченого ґрунтувалася на таких основних показниках, як асортимент товару, кількість товарообігу та тривалість ярмарків.

Ярмарки першої категорії традиційно відбувалися у великих містах. На Слобожанщині більшість ярмарків проводили в Харкові, Полтаві,

Сумах (Аксаков, 1858: 135). З другої чверті XIX ст. формується тісний зв'язок харківських ярмарків з іншими ярмарками сусідніх територій. На думку Д.І. Багалія, у цю систему було об'єднано близько 11 ярмарків: Ільїнський (Полтава), Маслянський та Вознесенський у Ромнах (Полтавська губернія), Кореневий у Кореневій пустелі (Курська губернія), Хрестовоздвиженський у Кролевіці (Чернігівська губернія), Введенський у Сумах та Георгієвський у Єлисаветграді (Херсонська губернія) (Багалей, 1913: 490). Ці ярмарки тривали від 15 до 30 днів і проводилися один за одним. Спритні купці намагалися відвідати всі одинадцять. Наприклад, відомо що з перенесенням до Полтави Ільїнського ярмарку в 1853 р. частина покупців уже не приїжджала на Успенський. Тому він поступово зменшував свій товарообіг. З іншого боку, торговці, які встигали розпродати частину купленого в Полтаві товару, приїжджали на Харківський ярмарок для поповнення запасів. Відомо, що деякі крамарі встигали відвідати всі 11 ярмарків, подолавши загалом маршрут у 2 405 верст (Пассек, 1870: 24). Наприкінці серпня чумаки востаннє вантажили найважчі товари (залізо, олію) та вирушали на Південь за сіллю і рибою. Таке чумацьке перевезення на 38–73% було дешевшим, ніж кіньми. Наприклад, така доставка вантажів від Харкова до Одеси коштувала у 2–2,9 раза менше (Богатчук, 2010: 36).

Традиційно для проведення ярмарків вибиралося зручне місце. У Харкові ярмарки проводили на великих площах, наприклад Миколаївській чи Торговій, а також безпосередньо на березі річки Лопань. Згідно з наведеними М.Ф. Сумцовим даними, на харківські ярмарки прибували купці з багатьох губерній Російської імперії та навіть іноземці, наприклад німці, поляки.

За 4–5 днів до початку ярмарку будували палатки та балаган, з яких відбувалася основна торгівля. Ярмаркова торгівля розпочиналася з так званого підторжжя. Це період напередодні офіційного відкриття ярмарку, коли торговці розкладали товар та продавали його своїм першим покупцям (Юрченко, 2018: 19).

Після жвавої кількотижневої торгівлі наставав останній день, який називався «розторжжям», коли після офіційного закриття ярмарку деякі купці починали збирати залишки свого товару та рушали в дорогу. Інші торговці-оптовики впродовж наступного тижня вели переговори щодо поставок товару, його остаточної ціни та закріплювали ці домовленості у трактирах.

Товар, який привозили на ярмарки всеросійського значення, не обкладали митними зборами та гільдійським податком. Незалежно від обсягу привезеного товару та виторгу традиційно сплачувалося лише «містове» – плата за торгову точку на ярмарковій площі. Ці правила стимулювали

торговельну діяльність як місцевого торгового люду, так і іноземних купців.

Безумовно, крім великих, проводилися середні та дрібні (або так звані селянські) ярмарки. Тривали вони протягом тижня. На них здебільшого торгували в роздріб місцевими сільськогосподарськими продуктами та ремісничими товарами, хоча за кількістю товарів і їх різноманіттям ці ярмарки не поступалися великим. Крім того, більшу частину продавців становили безпосередньо дрібні виробники (селяни та ремісники з найближчих містечок і сіл) та місцеві промисловці, а покупцями були місцеві споживачі. Однак дуже часто на таких ярмарках місцевого значення можна було побачити заможних купців-оптовиків, промисловців та ходаків-прасолів, які скуповували невеликі партії товару чи сировини, як кажуть, «з перших рук» для збирання більш значної партії товарів для оптової торгівлі.

Малих ярмарків було найбільше. Такі ярмарки тривали всього декілька днів, торгували на них нашвидкуруч. Селянам дозволялося реалізувати власний сільськогосподарський товар і навіть не сплачувати «містове». Крім того, місцева влада заохочувала дрібних виробників брати участь у таких ярмарках, щоб стримувати підвищення цін на товари першої необхідності. При цьому навіть у XIX ст. на харківських ярмарках, як і в давні часи, збідніле населення продовжувало використовувати стародавню систему обміну товарів. Наприклад, торговець гончарними виробами міг обміняти свій виріб на ту кількість продукції (зерно, борошно), яка вміщалася в горщик (Пассек, 1840: 22).

Ярмарки завжди мали не лише торговельну, а й розважальну роль. Під час їх проведення обов'язково виступали кобзарі, бандуристи, влаштовувалися ігри та змагання для молоді, театральні дійства.

3. Трансформація ярмаркової торгівлі Харкова в XIX ст.

Перший харківський ярмарок розпочав свою торгівлю в 1659 р. У цьому році цар московський Олексій Михайлович дав дозвіл на проведення Успенського ярмарку. Він починався 15 серпня та тривав три тижні. Традиційно він проводився в центрі міста – на Миколаївській площі (зараз це площа Конституції). Якщо торгових місць не вистачало, купці розташовувалися навколо цієї площі. Наприклад, у XIX ст. крамарі, які приїжджали на цей ярмарок, розкладали свій товар навіть на березі річки Лопань. Однак продавці могли торгувати своїм товаром також із возів, лотків, столів та навіть із тротуарів.

Цей найстаріший ярмарок відрізнявся досить великим асортиментом товарів: вироби з металу чи дерева, кераміка, ювелірні прикраси, одяг, взуття, досить широкий вибір продуктів

харчування. Наприклад, з Водолаги привозили морені й полив'яні (або глазуровані) горщики, глечики, кахлі, миски, покришки, кухлики. Чумаки традиційно привозили рибу, кав'яр (ікра) та сіль. Однак основним товаром Успенського ярмарку були текстильні вироби.

Другий ярмарок – Покровський – проводився в жовтні, після збору врожаю, і тривав 20 днів. Відповідно, цей ярмарок спеціалізувався на продажу сільськогосподарських товарів. Спочатку він проводився на Торговій площі (колишня площа Рози Люксембург, з 2013 р. – Павлівська). З другої половини XIX ст. ярмаркова торгівля на Покрову велася на місці сучасного Благовіщенського базару. На цей ярмарок дуже часто приїжджали кримські татари зі своїм екзотичним товаром на величезних довгих возах – мажарах, які тягли верблюди. Д.І. Багалей описував цей ярмарок так: «Покровская ярмарка выгодная для города... Крымские яблоки и груши, привозимые татарами на арбах, запряженных верблюдами...» (Багалей, 1913: 83). Чутки про те, що приїхали татари, ширилися містом дуже швидко. Дивовижні велетні пустель привертали увагу як дорослих, так і малих харків'ян. Діти з навколишніх районів бігли до річки Лопань, щоб подивитися на таку дивовижу. Інший дослідник історії Слобожанщини – М.Ф. Сумцов – писав: «Верблюдів становили тут же поміж лавками, щоб вони не лякали коней...» (Сумцов, 1918: 82). У XVIII ст. ці два ярмарки вважалися середніми за значенням, або другого ступеня. Протягом XIX ст. їхнє значення суттєво зросло.

Наступні два ярмарки – Хрещенський і Троїцький – вели оптову та роздрібну торгівлю, тому були записані до ярмарків першої категорії. Хрещенський ярмарок традиційно відкривався 6 січня та тривав 20 днів. У цей час до Харкова приїжджало від 15 до 55 тис. осіб та близько 100 тис. саней із різним крамом, а товарообіг цього ярмарку становив половину річного ярмаркового обігу міста Харкова. Я.П. Голяховський у своїй «Памятной книжке Харьковской губернии на 1864 год» писав: «<...> по всей справедливости, она [Хрещенская ярмарка] должна занять третье место в ряду ярмарок Российской империи, после Нижегородской и Ирбитской» (Голяховский, 1864: 187). Основний товар Хрещенського ярмарку – це мануфактурні вироби (різноманітної якості сукно, одяг), які становили понад 50% усього товару. Крім того, звозили та продавали велику кількість різноманітних товарів (вовну, шкіру, хутро, пташиний пух, олію, цукор, сало, тютюн, гвіздки, білила).

З 1816 р. цей ярмарок територіально розташовувався на Конній площі (нині майдан Захисників України), поступово об'єднався з Кінним ярмарком, де продавали коней та велику рогату худобу, який проводився з початку грудня до кінця лютого.

Згодом торговельний майданчик Кінного ярмарку був перенесений на просторий вигін за річкою Немишлею (нині район станції метро «Турбоатом»). Для презентації та, без сумнівів, задля розваги щоденно влаштовувалися аматорські кінні перегони найкращих скакунів. Торговий люд, багатії та звичайні роззяви билися об заклад на різних коней (Ткачова, Кунець, Глушак, 2015: 42).

До кінця XIX ст. цей ярмарок мав вагоме значення для міста. Узимку до Харкова з багатьох російських губерній привозили набагато більше товарів, тому що їх доставка була значно дешевшою. Після ярмарку товар, що залишався, торговці перевозили до Ромен та Єлисаветграду.

Троїцький ярмарок тривав 15 днів червня та мав власну спеціалізацію – вовна. Відомий етнограф М.Ф. Сумцов називав його також панським, тому що найбільше вовняного товару звозили з панських маєтків (Сумцов, 1918: 82). За словами Я.П. Голяховського, Троїцький ярмарок із 1825 р. можна вважати одним із найбільших спеціалізованих торгових вовняних ринків у Російській імперії. У 60-х рр. XIX ст. торговці привозили близько 150 тис. пудів вовни, яку реалізовували на загальну суму понад 1 млн 500 тис. рублів сріблом (Голяховський, 1864: 189). Для порівняння: для відкриття Харківського університету знадобилося 450 тис. рублів (Кушнар'єв, 2004: 57). Крім того, харківські торговці реалізовували одночасно величезну кількість різноманітних товарів побуту. Наприклад, місцеве селянство, яке спеціалізувалося на товарному вирощуванні полуниці, привозило величезну кількість корит із цією ніжною ягодою.

Проведення таких великих ярмарків зумовлювало графік роботи ремісників та суттєво впливало на асортимент їхньої продукції. Харківські римарі забезпечували клеєм, шкірою, ремнями не лише місцеві ярмарки та торги, а й Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське та Катеринославське намісництва.

Крім того, на початку XIX ст. майже всі харківські купці, а також приїжджі (особливо росіяни) будували постійні лавки, крамниці та склади. Поступово комерсанти з Калузької, Тульської і Московської губерній почали переселятися до Харкова та записуватися до лав харківського купецтва. Тому варто зазначити, що харківські ярмарки не тільки мали місцеве значення, а й покращували торговельні відносини між північними та південними територіями Російської імперії. Наприклад, з Коріного ярмарку під Курськом в Охтирку, Гадяч, Лохвицю, Полтаву, Ромни, Суми, Харків надходили текстиль, галантерейні вироби, залізо, хутро, з Москви – вироби московських мануфактур (полотно, сукно, шовк). Товари розвозили не лише територією Наддніпрянської України та європейської частини Російської імперії, а й до Європи, Туреччини та Кавказу.

Продаючи свої товари, торговці дотримувалися певних звичаїв: обов'язкового рукостискання в разі визначення остаточної ціни, виставлення могоричу у знак скріплення угоди.

Річний обіг харківських ярмарків у XVIII ст. становив понад 800 тис. рублів (Гуржій, 1963: 54). У XIX ст. значення ярмаркової торгівлі в Харкові не зменшувалося. У 1895 р. на харківські ярмарки загалом було привезено товарів на суму 49 млн рублів, а продано на 35 млн рублів (Смолій та ін., 2011: 633). Наприклад, у 1882 р. тільки на Хрещенський ярмарок було привезено товарів на 29 млн 600 тис. рублів, більшість із яких було продано. У 1893–1894 рр. тільки землеробського реманенту було продано на 300 тис. крб (Багалеї, 1913: 75).

Ярмарок також мав свою культурну програму, був місцем розваг, зустрічі з друзями. Харківські театри ставили прем'єрні вистави. Полтавський театр, що приїжджав із гастролями до міста, представляв п'єси І.П. Котляревського. Традиційно виступали вертепи, щоправда, під наглядом поліції. Найчастіше на Хрещенський ярмарок приїжджав Куп'янський вертеп (Лугова, 2015: 43). Самі вистави зазнали змін. Згідно з розпорядженням місцевого начальства заборонялося грати релігійну частину вертепної вистави. Такі вистави були платними, однак достеменно відомо, що на Троїцькому ярмарку в більшості балаганів актори все-таки виступали безкоштовно, що приваблювало простий люд. Під час проведення ярмарків поживлялася діяльність гостинних дворів, ресторанів, трактирів, кав'ярень, у яких проводили час багато людей.

З розвитком ринкових відносин, стрімкою індустріалізацією та товаризацією сільського господарства, покращенням мережі залізниць, удосконаленням водних шляхів, розширенням мережі постійної торгівлі та функціонуванням бірж ярмаркова торгівля зазнала істотних змін. Це були не лише торговельні майданчики, а й місце для грошово-кредитних операцій. Частіше стали застосовувати оптову торгівлю за зразками також з аукціонів (Смолій та ін., 2011: 635). З 1876 р. в Харкові діяла одна з п'яти українських торгових бірж, де укладали угоди на мануфактурні товари та вовну, що експортувалися за кордон.

Новою тенденцією розвитку тодішньої ярмаркової торгівлі було створення в ній великих за розмірами акціонерних товариств. Зокрема, у 1838 р. виникла Харківська акціонерна компанія, що об'єднувала капітал багатьох пайовиків. Цей асоційований капітал сягав на той час захмарної суми у 2 млн рублів асигнаціями. Компанія приймала в помічників вовну на зберігання, на комісію, а також для продажу (під позичку). Про розміри діяльності компанії свідчать, наприклад, такі цифри: у 1848 р. нею було прийнято на комісію для продажу 70 000 пудів

вовни, у 1853 р. – 51 463 пуди. Варто зазначити, що наприкінці XIX ст. діяльність різних торгових фірм та акціонерних компаній на великих ярмарках активізувалася. У 1895 р. на ярмарках Харкова було представлено 439 фірм, а через два роки тільки на трьох ярмарках міста (Троїцькому, Успенському та Покровському) їх було вже втричі більше (Смолій та ін., 2011: 634).

Активне ярмаркування сприяло розвитку розгалуженої системи торговельних шляхів. Великі торгові шляхи простяглися й від Харкова: Катеринославський (Харків – Валки – Полтава – Кременчук «и во все места по правую сторону Днепра» до Катеринослава та Херсона); Київський (Харків – Богодухів – Охтирка – Гадяч – Лохвиця – Прилуки – Київ); Сумський (Харків – Золочів – Суми – Глухів – Новгород-Сіверський); Донський, або Черкаський (Харків – Чугуїв – Ізюм «и во все

места, вниз по р. Донцу и при Азовском море лежація») (Гуржій, 1959: 48).

4. Висновки

Отже, наведений матеріал свідчить про те, що харківські ярмарки в XIX ст. втрачали своє суто українське значення, набували статусу загальноросійських та були об'єднані в так зване ярмаркове коло.

Після буржуазних реформ 60–70-х рр. XIX ст. їх статус поступово змінювався. Така трансформація пов'язана з капіталізацією сільського господарства, індустріалізацією промисловості, розширенням мережі стаціонарної торгівлі, будівництвом залізниць. Однак ярмаркова торгівля продовжувала виконувати посередницьку роль у товарообміні російськими промисловими товарами та сільськогосподарською продукцією південних територій Російської імперії.

Література:

1. Аксаков И.С. Исследование торговли на украинских ярмарках. Санкт-Петербург : Типография Имперской АН, 1858. 383 с.
2. Багалеї Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования : историческая монография : в 2 т. Харьков : Фолио, 2004. Т. 2 : XIX – начало XX в. 973 с.
3. Багалеї Д.И. Очерки из русской истории : в 2 т. Харьков : Типография и литография М. Зильберберг и С-вья, 1913. Т. 2. 378 с.
4. Богатчук С.С. Українське чумацтво в першій половині XIX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія»*. 2010. № 18. С. 34–38.
5. Голяховский Я.П. Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 год. Харьков : Университетская типография, 1864. 338 с.
6. Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. *Український історичний журнал*. 1959. № 5(14). С. 36–52.
7. Гуржій І.О. Українські ярмарки та їх роль у внутрішній торгівлі Росії (60–90-і роки XIX ст.). *Український історичний журнал*. 1963. № 5(38). С. 48–57.
8. Економічна історія України: історико-економічне дослідження : у 2 т. / авт. кол.: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін. ; відп. ред. В.А. Смолій ; Ін-т історії України НАН України. Київ : Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 696 с.
9. Кушнарьов Е.П. 100 кроків Харківською землею. Харків : Фолио, 2004. 351 с.
10. Лугова Т.А. Характер еволюційних змін східноукраїнського вертепного театру другої половини XIX століття. *Аркадія: мистецтвознавчий та культурологічний журнал*. 2015. № 1(42). С. 40–44.
11. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: описово-статистичні джерела / упор. В.О. Пірко, О.І. Гуржій ; редкол. П.С. Сохань та ін. Київ : Наукова думка, 1991. 224 с.
12. Пассек В.В. Очерки России : в 5 кн. Санкт-Петербург : Типография Н. Греча, 1840. Кн. 2. 230 с.
13. Сумцов М.Ф. Слобожане: історично-етнографічна розвідка. Харків : Видавництво «Союз» Харківського Кредитового Союзу Кооперативів, 1918. 240 с.
14. Ткачова І.В., Кунець В.В., Глушак І.І. Історія Харківського іподрому. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Технологія виробництва і переробки продукції тваринництва»*. 2015. Вип. 207. С. 38–47.
15. Юрченко В.О. Історія виникнення та специфіка традиційних слобожанських ярмарків (XVII – початок XX ст.). *Етнічна історія народів Європи*. 2018. Вип. 54. С. 18–24.
16. Юрченко В.О. Народні звичаї на ярмарках України у другій половині XIX – на початку XX століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2008. № 24. С. 119–125.

References:

1. Aksakov, I.S. (1858). *Issledovaniye torgovli na ukrainiskikh yarmarkakh [Study of trade at Ukrainian fairs]*. Saint Petersburg: Tipografiya Imperskoy AN, 383 p. [in Russian].
2. Bagaley, D.I. (2004). *Istoriya goroda Khar'kova za 250 let yego sushchestvovaniya: istoricheskaya monografiya [History of the city of Kharkov for 250 years of its existence: historical monograph]*, in 2 vols. Kharkiv: Folio, vol. 2: XIX – early XX century, 973 p. [in Russian].

3. Bagaley, D.I. (1913). *Ocherki iz russkoy istorii [Essays from Russian history]*, in 2 vols. Kharkiv: Tipografiya i litografiya M. Zil'berberg i S-v'ya, vol. 2, 378 p. [in Russian].
4. Bohatchuk, S.S. (2010). Ukrainske chumatstvo v pershii polovyni XIX st. [Ukrainian milking in the first half of the XIX century]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii "Istoriia" – Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynsky. History Series*, no. 18, pp. 34–38 [in Ukrainian].
5. Golyakhovskiy, Ya.P. (1864). *Pamyatnaya knizhka Khar'kovskoy gubernii na 1864 god [Commemorative book of the Kharkov province for 1864]*. Kharkiv: Universitetskaya tipografiya, 338 p. [in Russian].
6. Hurzhii, I.O. (1959). Sotsialno-ekonomichni zminy ta rozvytok postoinoi torhivli v mistakh Ukrainy kintsia XVIII – pershoi polovyny XIX st. [Socio-economic changes and the development of constant trade in the cities of Ukraine in the late XVIII – first half of the XIX century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, no. 5(14), pp. 36–52 [in Ukrainian].
7. Hurzhii, I.O. (1963). Ukrainski yarmarky ta yikh rol u vnutrishnii torhivli Rosii (60–90-i roky XIX st.) [Ukrainian fairs and their role in the domestic trade of Russia (60–90s of the XIX century)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, № 5(38), pp. 48–57 [in Ukrainian].
8. Smolii, V.A. et al. (eds.) (2011). *Ekonomichna istoriia Ukrainy: istoryko-ekonomichne doslidzhennia [Economic history of Ukraine: historical and economic research]*, in 2 vols. Kyiv: Nika-Tsentr, vol. 1, 696 p. [in Ukrainian].
9. Kushnarov, E.P. (2004). *100 krokiv Kharkivskoiu zemleiu [100 steps through the land of Kharkiv]*. Kharkiv: Folio, 351 p. [in Ukrainian].
10. Luhova, T.A. (2015). Kharakter evoliutsiinykh zmin skhidnoukrainskoho vertepnoho teatru druhoi polovyny XIX stolittia [The nature of evolutionary changes in the Eastern Ukrainian vertep theater of the second half of the XIX century]. *Arkadiia: mystetstvoznachy i ta kulturolohichnyi zhurnal – Arcadia: art and cultural journal*, no. 1(42), pp. 40–44 [in Ukrainian].
11. Sokhan, P.S. et al. (eds.) (1991). *Opysy Kharkivskoho namisnytstva kintsia XVIII st.: opysovo-statystychni dzherela [Descriptions of the Kharkiv governorate of the end of the 18th century: descriptive and statistical sources]*. Kyiv: Naukova dumka, 224 p. [in Ukrainian].
12. Passek, V.V. (1840). *Ocherki Rossii [Essays on Russia]*, in 5 vols. Saint Petersburg: Tipografiya N. Grecha, vol. 2, 230 p. [in Russian].
13. Sumtsov, M.F. (1918). *Slobozhane: istorychno-etnohrafichna rozvidka [Slobozhane: historical and ethnographic exploration]*. Kharkiv: Vydavnytstvo "Soiuz" Kharkivskoho Kredytovoho Soiuzu Kooperatyviv, 240 p. [in Ukrainian].
14. Tkachova, I.V., Kunets, V.V., Hlushak, I.I. (2015). Istoriia Kharkivskoho ipodromu [History of Kharkiv Hippodrome]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannia Ukrainy. Serii "Tekhnolohiia vyrobnytstva i pererobky produktsii tvarynnytstva" – Scientific Bulletin of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. Series "Technology of production and processing of livestock products"*, iss. 207, pp. 38–47 [in Ukrainian].
15. Yurchenko, V.O. (2018). Istoriia vynyknennia ta spetsyfika tradytsiinykh slobozhanskykh yarmarkiv (XVII – pochatok XX st.) [History of origin and specifics of traditional Slobozhansk fairs (XVII – beginning of XX century)]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – Ethnic history of the peoples of Europe*, iss. 54, pp. 18–24 [in Ukrainian].
16. Yurchenko, V.O. (2008). Narodni zvychai na yarmarkakh Ukrainy u druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia [Folk customs at fairs of Ukraine in the second half of the XIX – early XX century]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – Ethnic history of the peoples of Europe*, iss. 24, pp. 119–125 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 08.02.2022
The article was received 08 February 2022